

ЛІТЕРАТУРА

1. Євніна О. М. Дожовтнева та радянська українська література за рубежами СРСР / Євніна О.М. – К. : Держлітвидав України, 1956. – 228 с.
2. Ласло М. А. Шевченко на сторінках соціалістичних публікацій Румунії в другій половині XIX ст. / М.А. Ласло // Радянське літературознавство. – 1961. – № 3. – С. 119–124.
3. Семчинський С. В. К. Доброджану-Геря – популяризатор творчості Т. Г. Шевченка в Румунії / С.В. Семчинський // Тарас Шевченко : До 100-річчя з дня смерті : Зб. – К. : Вид-во Київського університету, 1961. – С. 224–229.

УДК 821.161.2: 82-311.6+34 Куліш

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ДВОБОЮ ТА НОРМ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА В РОМАНІ П. КУЛІША «ЧОРНА РАДА. ХРОНІКА 1663 р.»

Козачук К.О., к. філол. н., доцент

Академія адвокатури України (Київ)

У статті проаналізовано художнє вирішення теми козацького двобою у світлі норм звичаєвого права як конструктивний елемент сюжету в романі “Чорна рада. Хроніка 1663 р.”.

Ключові слова: двобій, звичаєве право, рівність сторін, алегорія, історіософська концепція.

Козачук К.О. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КАЗАЦКОГО ПОЕДИНКА И НОРМ ПРАВОВОГО ОБЫЧАЯ В РОМАНЕ П. КУЛИША “ЧЕРНАЯ РАДА. ХРОНИКА 1663 г.” / Академия адвокатуры Украины, Киев.

В статье проанализировано художественное решение темы казацкого поединка в свете норм правового обычая как конструктивный элемент сюжета в романе “Черная рада. Хроника 1663 г.”.

Ключевые слова: поединок, обычай, равенство сторон, аллегория, историсофская концепция.

Kozachuk K.O. ARTISTIC INTERPRETATION OF COSSAC DUEL AND NORMS OF CUSTOM IN THE NOVEL “THE BLACK COUNCIL. CHRONICLE OF YEAR 1663” / The Academy of Advocacy of Ukraine, Kyiv.

In the article the artistic design has been analysed of cossac duel topic in the light of custom norms as the plot constructive element in the novel “The Black Council. Chronicle of Year 1663”.

Key words: duel, custom, equality of parties, allegory, historiosophic concept.

Українська історична проза середини XIX ст. надає дослідникам багатий матеріал для аналізу системи образотворення зрілого романтизму – і вигаданих, і реальних історичних осіб. Справжньою школою майстерності стала для тодішніх авторів історичних романів і повістей – Марка Вовчка, М. Костомарова, П. Куліша та багатьох інших – епоха козаччини, правдиве художнє відображення якої вимагає досконалого знання історії ранньомодерної України не тільки з точки зору хронології визначних подій, а й у плані “історії духу” українського народу.

Історичний роман П. Куліша “Чорна рада” виступив своєрідною матрицею для подальшого конструювання художньої історії України названого періоду. Тим більше поваги викликає тематичний вибір письменника – зображення подій сумного для країни 1663 р. Система персонажів роману побудована у спосіб, який дозволяє письменникові висвітлити розстановку сил в українському суспільстві напередодні і під час виборів гетьмана Лівобережної України, виходячи з ролі кожного українця у спільному історичному процесі. Отже, один із художніх прийомів автора – показ міжособистісних конфліктів, які насправді є віддзеркаленням зображуваних соціальних настроїв і водночас втіленням позицій світогляду письменника. Концентрованим образом такого конфлікту є в романі поєдинок (синоніми – герць, двобій), оформлений у різних часових рамках, але в кожному випадку із урахуванням специфіки джерела правил двобою, яким і до сьогодні є звичай.

На думку В. Разживіна, в українській історичній прозі XIX ст., починаючи саме з “Чорної ради” П. Куліша, “утвердилася романтична (вальтерскоттівська) традиція моделювання битви як певного процесу. Автори уникають опису великих військових баталій, у яких задіяна значна кількість дійових осіб. <...> Запропонована схема зумовлена не лише тактикою тогочасного бою, а й бажанням авторів передати не стільки хід історичної події, скільки участь у ній певного персонажа” [9, с. 177]. Бачимо, що дослідник виділяє два важливі напрямки інтерпретації теми двобою в історичній прозі вказаного періоду: відображення історичної правди та висловлення авторської концепції побудови системи персонажів у художньому тексті на історичну тематику. Тому вважаємо доцільним при з’ясуванні ролі двобою в

правовому дискурсі роману “Чорна рада” скористатися кількома основними типами наукових джерел. Першим із них вочевидь мають стати праці літературознавців, дослідників української історичної прози і зокрема творчості П. Куліша (статті й монографії В. Артюх, Н. Зборовської, В. Івашківа, Є. Нахліка, М. Ткачука). Друга група джерел, які допоможуть нам знайти підґрунтя в історичних фактах, – це праці В. Щербака, Д. Яворницького, Н. Яковенко (їх тематикою є історія Руїни, ментальність та звичаї запорозького козацтва тощо), літописні джерела (наприклад, літопис Самійла Величка). І, врешті, вважаємо також необхідним залучення до теми робіт, у яких висвітлено історію поєдинків та художню інтерпретацію батальних сцен (наприклад, історичних праць Д. Аллена і Д. Ріда, Н. Старченко, Р. Шумейкера).

Двобій, або ж дуель (як його різновид) (лат. *duellum* – “поєдинок”, “боротьба двох”) – суворо регламентований сукупністю відповідних правил (так званим дуельним кодексом) поєдинок між двома людьми, мета якого – задовольнити бажання одного з дуелянтів (того, який викликає на дуель) відповісти на завдану його честі образу із дотриманням максимально чесних і рівних умов бою. Гадаємо, що правила проведення двобоїв можна вважати належними до сфери звичаєвого права, оскільки всі досі опубліковані варіанти дуельних кодексів являють собою не офіційні законодавчі акти, а сформовані знавцями набори рекомендацій, хоча й покликані унормувати розвиток подій під час дуелі на засадах рівності сторін у правах і силі. На сьогодні не існує систематизованої історії двобоїв як явища у світовій історії. На наш погляд, одна з причин – це різниця у звичаях і ментальності народів (і саме цей бар’єр постав би перед істориком, який спробує порівняти, скажімо, дуелі в Англії XVII ст. і козацькі двобої в Україні того ж періоду – хоч і регламентовані в певних моментах схожими правилами). Крім цього, як зазначає дослідник дуелей в Лондоні XVII–XVIII ст. Р. Шумейкер, “...ще не створено систематичних записів про двобої, які сталися в реальності. Найбільший шанс залишитись в історії мали ті дуелі, у яких брали участь знамениті противники, і ті, що їх результатом були серйозні поранення або смерть” [18, с. 527].

Тема міжособистісного конфлікту і двобою як його найяскравішої події звучить у “Чорній раді” досить виразно і має кілька художніх варіацій. Факторами авторського вибору стали такі параметри епізодів, як предмет конфлікту (образа честі, питання самоідентифікації в певній спільноті, своя або чужа наречена) та відповідність перебігу двобою настановам звичаєвого права, причому друге має вагу як один із ключових засобів художньої характеристики провідних персонажів. Тому завдання нашого дослідження полягає в тому, щоб з’ясувати специфіку застосування названого сюжетного ходу при втіленні авторського художнього задуму в романі.

Розпочинаючи аналіз вирішення теми двобою в романі, вважаємо за доцільне погодитись із думкою М. Ткачука про те, що “Куліш дивиться очима українця на обставини доби Руїни. Він використовує такий нарративний прийом, як *множинну фокалізацію*, тобто події в романному світі розглядаються і сприймаються автором, розповідачем і персонажами. Цим досягається поліфонізм змалюваного світу, представлено чимало оцінок долі України в добу Руїни” [11, с. 232]. Багатоваріантність оформлення епізодів двобою в “Чорній раді” – важливий елемент згаданої множинної фокалізації; проте можемо відзначити в композиції роману мотив, здатний, на нашу думку, стати центром, від якого розходяться сюжетні варіанти теми дуелі (або ж, ширше, особистісного протистояння). Це – нечасто аналізована в літературознавчих працях розповідь дружини Череваня про її сон, у якому вона побачила лицарський турнір: “Здалось мені, ніби посеред поля могила; на могилі стоїть панна, а од панни сяє, як од сонця. І з’їжджаються козаки і славні лицарі з усього світу – од Подолля, од Волині, од Сівери і од Запорозжя. Вкрили, бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах, вкрили да й стали битись один на один, кому буде та ясна панна. Б’ються день, б’ються другий, – як де не взявся молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили – да й поняв ясну панну” [7, с. 25–26]. Ця позасюжетна вставка всуціль алегорична, адже в романі йдеться про те, хто врешті переміг у виборах гетьмана Лівобережної України у 1663 р.

Якщо прийняти згаданий епізод за точку відліку в композиційній тканині “Чорної ради”, маємо два масиви оповідей про двобої. Перший із них заснований на реальних історичних даних про типові міжособистісні конфлікти козацтва з міщанами і між собою напередодні ради в Ніжині (і водночас про поняття козацької честі у XVII ст.), зокрема містить наполовину гіпотетичну версію конфлікту Якіма Сомка з Іваном Брюховецьким. Другий – у ньому беруть участь виключно вигадані особи – покликаний надати письменникове трактування морального кодексу козацтва загалом і, знову ж таки, алегоричне представлення бою за “ясну панну” – Україну. Підтвердженням нашого припущення про композиційну роль мотиву лицарського змагання може слугувати симетричний підсумок подій навколо Чорної ради в реальності: “Інший привіз [до Ніжина] і жінку, й дочку. Така-то була думка, що тепер з’їхалось з усієї Гетьманщини лицарство, так чи не пошле Бог пари. Аж тут не весілля вийшло” [7, с. 135]. За словами В. Разживіна, у батальних епізодах української історичної прози XIX ст. “загальні контури битви окреслюються досить схематично, хоча й у барвистому, метафоричному стилі, а потім її опис розпадається на окремі епізоди, у яких перевага надається зображенню двобою, герцю, лицарського поєдинку” [9, с. 177]. Вважаємо описану схему придатною для аналізу художньої системи двобоїв у “Чорній раді”, тому можемо виділити кілька типів двобоїв відповідно до предмету сутички (образа честі, дівчина і т.ін.), характеру розвитку поєдинку і відповідності його ходу до настанов права рівності.

Структура поняття козацької честі у XVII ст., яке відома вчена-медієвіст Н. Яковенко відносить до “понятійних кліше досліджуваної епохи” [15, с. 6], – необхідний контекст при розгляді рядових сутічок між козаками, які в “батальній” композиції роману посідають місце зачину.

На середину XVII ст., зокрема в часи Хмельниччини, козацтво, на думку істориків, являло собою соціальне самозахищене об’єднання, покликане до життя умовами існування на прикордонні. Відтак сформувалися певні моральні критерії: “військова доблесть, честь, добра слава, патріотизм, благородство і готовність до самопожертви заради досягнення спільної мети стали невід’ємними рисами запорозького лицаря” [12, с. 197].

Саме збереження цього комплексу чеснот ставить під сумнів паволоцький полковник Шрам, коли каже Сомкові в бесіді за столом: “Перевелись тепер лицарі в Січі: зерно висіялось за війну, а в кошу осталась сама полова” [7, с. 46-47]. Вигук Кирила Тура “овва!” у відповідь означав сумнів у правдивості слів Шрама, що, у свою чергу, довгими століттями традиційно сприймалося в Україні як серйозна образа честі: “Шрам так і загорівсь. – Що то за “овва”? – каже, підступивши до запорожця. А той ізнов: – Овва, панотче! – да й заложив за вухо лівого уса (себто – знай, не боюсь тебе)” [7, с. 46-47]. Описуючи подальший хід подій, П. Куліш надає якраву характеристичну рису Кирила Тура як дуелянта – його прагнення дотримуватися кодексу честі, який серед усього іншого не дозволяє підіймати руку на священика, бо той за визначенням вважається носієм миру і у двобої був би завідомо вразливішим: “Лучче, коли хоч, розрубай мене надвоє од чуба до матні, а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!” [7, с. 46-47].

Прізвиська, якими називає Шрам інших персонажів роману (Череваня і Гвинтовку), також є словесною образою. На нашу думку, словниковий фонд українських негативних прізвиськ історичного походження сам по собі міг би стати об’єктом досить цікавого дослідження. У тексті спостерігаємо два такі “тавра”: “Барабаш” і “Срема”. Обидва вони відображують невідповідність того, кого так названо, настановам кодексу честі козака і взагалі українця. Назвавши Череваня Барабашем, Шрам провів таким чином паралель між своїм другом і відверто негативним, критикованим в українських народних думках черкаським полковником (за іншою версією – осавулом реєстрового козацького війська), прибічником польської шляхти, який затримував уведення в дію дарованого козакам королівського привілею захищати свої права зі зброєю в руках: “...кілька років відкладав, марно зволікаючи й обрання гетьмана. А може, додумався, що не його настановлять гетьманом, а коли кого іншого оберуть на гетьманство, то й на полковництво черкаське може знайтися кращий за нього, а про людське добро дбати він не хотів зовсім” [2, с. 43]. Саме останню рису закинув Шрам Череваневі, коли той майже точно сказав слова з думи “Хмельницький і Барабаш”: “– А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити?” [7, с. 32-33]. Примітно, що Черевань згадує у відповідь на дошкульні звинувачення Шрама часи Хмельниччини: “Років десять назад правовався б ти зо мною за се порохом та кулею” [7, с. 32-33]. Так само гостро відреагував ніжинський осавул Матвій Гвинтовка на Шрамове порівняння його з сумнозвісним князем Єремією Вишневецьким: “– Твої речі і звичаї годились би й звірю Єремі. – Батьку! <...> Од одного тебе я стерплю такі речі, не проливши гарячої крові! Я такий Срема, як ти Барабаш” [7, с. 83-84].

Окремо від розглянутих вище сутічок стоять ті, в яких предметом є не особиста, а станова честь. Відомо, що уже в часи Хмельниччини і пізніше, за Руїни, Сомкові дорікали за рід діяльності, який не вважався гідним шляхетного козака, – торгівлю. Законодавчим порядком Другого Литовського Статуту окреслювалося коло занять, які вважалися несумісними зі шляхетським званням і шкодили шляхетській честі. Як зазначає Н. Яковенко, “за новим Статутом, втрачали станові права ті шляхтичі, котрі, оселившись в містах, почали займатися торгівлею чи ремеслом (“локтем мерили” чи “руками робили”). Правда, їхні діти, за умови, якщо покинуть “шинк и ремесло местское хлопское”, можуть бути “за правую шляхту почитаны” (розд. III, арт. 16, 20)” [15, с. 55]. Отже, стає зрозумілим зміст обвинувачень, що ними “пригощали” один одного прибічники Я. Сомка та В. Золотаренка напередодні ради: “Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться: “Чия сторона?” – “А ти чия?” – “Васютина”. – “Геть же к нечистому, боярський підніжку!” – “Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!” – Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так васютинцям і звадливо” [7, с. 14].

Корені наступного протистояння – між Якимом Сомком та Іваном Брюховецьким – тільки позірно знаходяться в тому, як, за версією П. Куліша, назвав наказний гетьман Лівобережної України джуру Богдана Хмельницького: “– Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що? – Не свинею, а собакою, да ще старим собакою, да ще не на самоті чи там напідпитку, а перед отаманем, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана” [7, с. 15]. Не підтверджений у деталях документальними та літописними джерелами, епізод згаданої наради в гетьмана Юрія Хмельницького був домислений письменником. Проте суть завданої Брюховецькому-персонажу образи психологічно надзвичайно переконлива.

За словами Н. Яковенко, “...коли ми зводимо минуле тільки до ракурсів, зрозумілих нашому часові (приміром, тих же класових, релігійних чи національних суперечностей), то мимоволі вихолощуємо в ньому серцевину: сприйняття подій серцем і розумом людини XVII ст.” [15, с. 257]. Якісні зрушення, які

відбувалися в процесі еволюції соціальних станів України, часто пов'язувалися, на думку істориків, із конкретними подіями та явищами. Подією, з якою було пов'язане завершення формування шляхетства в Україні, для українського козацтва виявилася національно-визвольна війна середини XVII ст. [12, с. 183]. При цьому станові перегородки на прикордонних територіях, загрожених спільною небезпекою, важили небагато, тому “на перше місце висувався чинник професійної солідарності “збройного люду” [15, с. 249]. Саме в причетності до “збройного люду” Брюховецькому відмовив Сомко, коли сталася згадана вище сутичка: “...з’їхалась до молодого гетьмана старшина да почали радовати про військові речі, от Іванець і собі до гурту – немовби гетьманський чура – да щось і блявкнув з простоти. А Сомко знаєте який? Зараз загориться, як порох. “Пане гетьмане, – до Юруся, – старого пса не пристойно мішати в нашу компанію...” [7, с. 15]. Часткове підтвердження цієї точки зору наказного гетьмана знаходимо в Д. Яворницького в цитованій істориком пізнішій скарзі Я. Сомка (вона належить до періоду діяльності І. Брюховецького після від’їзду того на Січ), де гетьман висловлюється так: “...Брюховецькому вірити не можна, бо він напівлях; був ляхом та охрестився, а в війську не служив і козаком не був, служив він у Богдана Хмельницького, і наказано було йому бути у дворі, а на війну Богдан його з собою ніколи не брав” [Цит. за: 14, с. 246].

За характеристикою козацької старшини – прибічників Якіма Сомка – Брюховецький, колишній старший слуга Богдана Хмельницького, був “чоловічком нікчемним і непородним козаком” [Цит. за: 16, с. 381]. Проте Самійло Величко додає до цієї характеристики суттєву деталь, якої свого часу не вгледів Сомко (якщо розглядати їх конфлікт як свого роду двобій, то в ньому така неухважність була серйозною помилкою). Говорячи про Петра Дорошенка та Івана Брюховецького, літописець зазначає, що “обидва вони були спритні і в мові світській управні...” [2, с. 35]. Так поступово вимальовується образ Брюховецького як супротивника, чия перевага полягала якраз у недооцінці його “правильною” стороною. До речі, недооцінював Яким Сомко обох своїх конкурентів у боротьбі за гетьманську булаву: “Васюта [Золотаренко] старий дурень, з його химери сміються козаки; а Іванець гетьманує тільки над п’яницями. Давно я потоптав би сю ледар, да тільки честь на собі кладу!” [7, с. 43].

Погоджуючись із твердженням Є. Нахліка про те, що роман “Чорна рада” “внутрішньо полемічний: кожен з основних персонажів, за винятком хіба що демагога Іванця Брюховецького, послідовно змальованого лиходієм, виражає «свою правду» (станову, національну, моральну, психологічну, вікову)” [8, с. 110], скажемо все ж, що Брюховецький не випадає з цього ряду. Адже, на думку самого письменника, висловлену ним пізніше в “Истории воссоединения Руси” (1874), “сила в історії – єдине мірило значущості, оскільки вона знаменує життєвість, а життєвість означає право на життя, отже – непорушну правду. <...> На цій підставі <...> має рацію переможець. Але має рацію він доти, доки залишається переможцем” [Цит. за: 1, с. 10].

Примітно, що в хронології цього розтягнутого в часі “двобою” письменник майстерно використав художній домисел, який накладається на історичні дані, так би мовити, “за безшовним методом”. Зневага Сомка до Брюховецького доведена автором до останньої межі в епізоді, після якого Іванця почали називати “свиноїздом”: “...уночі [після наради у гетьмана] <...> Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову. Воно б же й сталось так, панове, да Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу” [7, с. 15]. Із урахуванням цього стає зрозумілим емоційний і фактично злочинний фінал протистояння.

За даними Самійла Величка, страта Сомка і його прибічників відбулася привселюдно і за наказом московського царя: “...прислано з Москви до Брюховецького швидкий указ згубити Сомка з товаришами, знищивши всі колишні його вірні служби. При цьому указі і згідно з бажанням Брюховецького він, Сомко, з полковниками – ніжинським Васютою і чернігівським Оникієм – були забиті мечем посеред ринку [...] вересня у місті Ніжинського полку Борзні” [3, с. 29]. Проте бачимо, що в епізоді ув’язнення Сомка П. Куліш не обійшов увагою і версію, викладену в “Історії Русів”, трохи її трансформували відповідно до вимог сюжету: “[Брюховецький] Сомка й Васюту <...> тримав у в’язниці підземній, а одної ночі, пославши у в’язницю своїх Запорожців, одрубав їм обом голови” [6, с. 209]. Відтак, не погрішивши проти історичної правди, письменник знайшов художній спосіб підкреслити риси І. Брюховецького як людини, яка в бою не керується веліннями честі.

Класичними за структурою події і за художнім оформленням є два поєдинки в романі, предметом яких стала рука дівчини. Будучи осередком “яскравих елементів ритуалу, міфу й символізму” [Цит. за: 17, с. 3], подібний двобій, на нашу думку, був використаний письменником у його найповнішому алегоричному потенціалі. Є. Нахлік визнає поєдинок претендентів на руку красуні традиційним для поетики вальтерскоттівського роману епізодом, небезпідставно зазначаючи, однак, що формальний антураж вальтерскоттівського роману в “Чорній раді” “органічно вращено в оригінальний сюжет, типаж і самотні картини з української історії, а це надало “хроніці” художньої сили й немеркнучої естетичної чарівності” [8, с. 108].

Про важливе місце поєдинку Кирила Тура і Петра Шраменка в алегоричній композиції роману свідчить і те, що перебіг їхнього двобою письменник “завжди залишав незмінним, уточнюючи лише окремі деталі та скорочуючи його опис” [5, с. 202–203]. Беручи до уваги характер перебігу й сюжетного обрамлення цього поєдинку, можемо спробувати типологічно віднести його до так званих “поєдинків у чагарнику” чи “поєдинку диких звірів”, що побутували в Європі, починаючи з XVI ст., і “передбачали двобій без свідків, які могли б утрутитися й згасити конфлікт, без захисних обладунків, інколи роздягнутими по пояс, нехтуючи ієрархією, а головне – до смерті одного з дуелянтів, на відміну від раніших, що тривали “до першої крові” [10, с. 54]. Незважаючи на національні відмінності, які можна було б легко знайти між дуелянтами середньовічної Італії й України, у поєдинку між двома названими козаками є важлива спільна риса з “поєдинками у чагарнику” – прагнення обох суперників дотримуватись рівності сторін – у силах, у послідовності дій при нападі й захисті, у виборі зброї тощо; ця риса – справедливість – зробила епізод таким, що позначений і в читацькому сприйнятті, сказати б, своєрідною красою.

Безперечним “законодавцем”, обізнаною у двобоях людиною виступає тут Кирило Тур. Свідомий того, що Петро Шраменко формально представляє постраждалу сторону, він декларує загальноприйняті правила дуелі: “Лучче мені промінати шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!” [7, с. 63]; (Петрові) “Твоє діло нападати, а моє боронитись” [7, с. 65]. На особливу увагу для дослідника двобоїв у художньому тексті заслуговує питання про вибір виду зброї в цьому поєдинку. Кирило Тур, хоч і не має права вибирати зброю, вважає однак, що поряднішим буде бій на шаблях: “Зроду я не пійму віри, <...> щоб син старого Шрама бивсь по-розбишацьки [себто на пістолях], маючи в руках чесну панну шаблюку!” [7, с. 64]. У цьому він керується вподобаннями, сформованими протягом століть у козацькому середовищі, про що зокрема говорить Д. Яворницький: “Як істинний “лицар”, запорожець шаблю обирав поперед усякої іншої зброї, особливо рушниці, і називав її “чесною зброєю” [13, с. 218]. Коли суперники не можуть далі користуватись шаблями, знову ж таки Кирило Тур дбає про те, щоб сторони мали рівні можливості; попутно він враховує те, що Петро молодший і тому теоретично може бути слабший у рукопашному бою: “К нечистому з боронням! <...> Хлоп’яча забавка! Да ти ж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й со духи. <...> К нечистому й пістолі! Не велике диво просадити кулею чоловікові голову. А є в нас, коли хочеш, турецькі запоясники, кинджали, однакі завдовжки і одного майстра. Схопимся за руки по стародавньому звичаю, та й нехай нам Господь милосердний одпуска наші гріхи!” [7, с. 66]. Названа зброя (кінджали) вважалася небезпечною і довгий час була навіть забороненою у двобоях через високий ступінь вірогідності смерті обох суперників, що ми бачимо і в побоюваннях Шрама-батька: “Не вонпив старий Шрам, що його Петро укладе Тура, дармо що Тур такий коренастий. Як же покидали козаки шаблі да взялись за запоясники, так у нього й в душі похолонуло: не раз-бо в такому одноборстві падали перед їм обидва разом” [7, с. 67].

Досить поширеною серед сучасних дослідників і коментаторів “Чорної ради” є вказівка на алегоричний зміст цього двобою. Більшість, подібно до Є. Нахліка, вважає, що він символізує “боротьбу в українській історії двох різних формувань серед козацтва – запорозького, в його крайньому свавільному вияві, і городового, що плекало патріархально-сімейні традиції та змагало до розбудови громадянського суспільства, правової держави та підтримання порядку” [8, с. 110]. Маємо й іншу, психоаналітичну, модифікацію цієї точки зору в монографії Н. Зборовської, яка зазначала: “Козацькому “низу”, що діє несвідомо, [П. Куліш] протиставив козацьку еліту як свідому культуротворчу і державнобудівничу силу” [4, с. 123]. На наш погляд, важливу роль у трактуванні символіки аналізованого нами двобою варто надати таким факторам: 1) сувора відповідність перебігу поєдинку настановам звичаєвого права у сфері дуелей, зокрема рівність сторін; 2) те, що в ньому фактично не було переможця, адже Петро отримав руку красуні в фіналі роману, але не в фіналі поєдинку; 3) наявність третьої сторони – Якіма Сомка, який відповідно до авторського художнього домислу свою наречену (читай – Україну) проспав. Тому додатковим змістом цієї масштабної алегорії вважаємо актуалізацію письменником принципу гармонії, рівноваги різних первнів у побудові життєздатної держави; цей принцип отримує втілення у роздумах ображеної Лесі Череванівни про Сомка: “Лицар над лицарством, вродливий над вродливими, да, видно, тільки в його і думки, що про гетьманські порядки. <...> Про інші речі клопочеться він із старим Шрамом, про інші речі широко розмовляє, а її мовби нема йому й на світі” [7, с. 54].

Не менш повчальним є двобій, і також за честь дівчини, між сином ніжинського вїта і сином шляхтича (братом дівчини). Приводом до виклику шляхтича на дуель вїтеном була відмова батька дівчини, пана Домонтовича, віддати її заміж за міщанина: “полюбив молодець дівчину, ну і дівчина не од того. <...> От і заславсь молодець до дівчини, а в сватах пішли неабиякі люде – бурмистрове та райці магістратські. Дак що ж би ти думав, панотче? Як привітав їх пан Домонтович? Розлютувавсь, мов на свою челядь, назвав хамами, личаками. “Не діждете, – каже, – і рід ваш не діжде, щоб Домонтович оддав дочку за гевала!” [7, с. 112–113]. При ближчому розгляді вимог, які висувались стороною міщан, стає очевидним політичний підтекст як домінуючий у структурі цього інциденту: “От брат стає за сестру, а жених за себе і за все міщанство. Коли жених поляже, нехай потішаться кармазини; як же поляже кармазин, тоді дочку нам подавай, хоч лусни! Не сховаєшся од нас ні за високими ворітьми, ні за привілеями!” [7, с. 112–113].

Згаданий підтекст виявився мимовільною пасткою для ініціатора дуелі – вйтенка. Перед поединком думки поспільства розділилися: “– Куля лукава: кладе правого й виноватого, а з шаблею – кому Бог погодить. – Ні, шабля – чоловіча сила, а куля – суд Божий” [7, с. 112-113]. Р. Шумейкер констатує згадану в другому твердженні тенденцію як традиційну з певного часу: “Вважалося, що використання пістолетів забезпечувало рівність і застерігало дуелянтів від переконання в тому, що їхня сила або вміння принесуть їм перемогу” [18, с. 529]. Врешті було обрано шаблю (за архаїчними уявленнями – “чесну зброю”; до того ж, гадається, спрацювали і міркування лицарського шику). Хід поединку описано словами очевидців: “Перше Домонтовиченко влучив вйтенка по лівій руці – кров так і задзюркотіла. <...> Шарпонував та й каже: “Годі, буде з тебе!” А вйтенко: “Ні, або мені, або тобі не жити на світі!” – “Дак нехай же, – каже, – Господь успокоїть твою душу”, – та й почав налягати ще більш на вйтенка. Поплямував його скрізь ранами. “Ей, – каже, – годі! Пожалуй сам себе!” А той маха та й маха наосліп, аж поки дано йому так, що й покотивсь, як сніп” [7, с. 117]. Так неправильний вибір виду зброї став вирішальним для результату поединку. Справа в тому, що вйтенко, як міщанин, вважався особою, яка не має права носити шаблю: “Знаті були міщане раз уже з того, що не носили шабель, – тільки ніж коло пояса: одні пани да козаки ходили при шаблях” [7, с. 27], – а отже, логічно буде припустити, що володів він нею погано. Дослідження істориків дуелі в Європі засвідчують: “Вважалося негідним викликати до поединку на мечох, хто не звик до меча і носив його лише за покликом моди. У таких випадках сторони повинні були обрати інший вид зброї” [18, с. 529]. Проте вйтенко був у конфлікті з приводу нареченої постраждалою стороною – і скористався своїм правом, напологши на шаблях...

Результат був потрактований як несправедливий через те, що міщани Ніжина були загалом налаштовані проти реєстрового козацтва, і його політичні наслідки не змусили на себе довго чекати: “Дивиться Шрам, аж за труною того вйтенка трохи не весь Ніжень піднявся; і все самі міщане: жодного в кармазинах. Дивиться Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки ніженські; і все тільки товариство: жодного сотника ні отамана” [7, с. 117]. Факт помилкового вибору виду зброї залишився поза суспільною увагою, а на перший план вийшов завідомо різний рівень володіння противників шаблею, тому загибель вйтенка була сприйнята як убивство. Історія наводить приклад подібного сприйняття не далі як через п’ять років після Чорної ради. У 1668 році в Англії відбулася дуель, у якій взяла участь герцог Бекінгем і двоє військових як його секунданти проти лорда Шрузбері і двох його секундантав (це називалося “дуель у французькому стилі”). Усі шестеро учасників дуелі були поранені, двоє з них – убиті. Як могло статися і в нашому випадку з вйтенком, “суспільна думка твердила, що сторони обирали секундантав з огляду на рівень їх бойової майстерності, відтак цю дуель розглядали як результат змови з метою убивства Бекінгема” [18, с. 531].

Отже, сукупність проаналізованих нами епізодів двобою в романі “Чорна рада. Хроніка 1663 року” утворює цілісну алегоричну історіософську картину, базовану на достовірних історичних, культурних і психологічних даних. Центральне місце в цій картині посідає художнє вирішення проблеми рівності сторін і справедливості в поединку. Розділений на кілька епізодів і творчо доповнений письменником, конфлікт Якіма Сомка та Івана Брюховецького супроводжується кількома структурними паралелями, що надає додаткову можливість прочитання символіки історіософської та державницької концепції письменника крізь призму відповідності кожного окремого двобою настановам звичаєвого права в цій сфері. На думку автора роману, в ідеалі живе й перемагає державець, який: усвідомлює загальноприйняті норми співпраці; не абсолютизує авторитет своїх попередників; враховує не тільки свої, а й чужі сильні й слабкі сторони; не недооцінює противника, навіть якщо його зневажає; приділяє необхідну рівну увагу всім аспектам побудови й функціонування правової держави; враховує можливі варіації суспільної думки; правильно обирає ефективні методи й засоби досягнення своєї мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх В. Історіософія Пантелеймона Куліша: від романтизму до позитивізму / В. Артюх // Електронний ресурс. – Режим доступу до статті : http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Svfilre/2012_3/03/01/01.pdf
2. Величко С. Літопис. Т. 1 / Пер. з книжної української мови, комент. В. Шевчука; Відп. ред. О. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с. – (Давньоруські та давні українські літописи).
3. Величко С. Літопис. Т. 2 / Пер. з книжної української мови, комент. В. Шевчука; Відп. ред. О. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – 642 с. – (Давньоруські та давні українські літописи).
4. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія / Н. Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с. – (Монограф).
5. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша / В. Івашків; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 448 с.

6. Історія Русів / Пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. – К. : Рад. письменник, 1991. – 318 с.
7. Куліш П. Чорна рада // Куліш П. Чорна рада : Роман, оповідання, вірші / Гол. ред. Н. Фоміна, відп. ред. Л. Дмитрієва. – Харків: Фоліо, 2009. – С. 5–158.
8. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. Нахлік. – Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – К. : НАН України, Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша, 2007. – 462 с.
9. Разживін В. Моделювання батальних сцен в українській історичній повісті 20-30-х рр. XX століття / В. Разживін // Вісник Запорізького національного університету : Зб. наук. статей. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. – № 2. – С. 176–180.
10. Старченко Н. Поєдинки у шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – початок XVII ст.) / Н. Старченко // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 49–77.
11. Ткачук М. Художній дискурс роману “Чорна рада” Пантелеймона Куліша / М. Ткачук // Вісник Запорізького національного університету : Зб. наук. статей. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. – № 2. – С. 231–238.
12. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / Ред. Л. Бойко. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 300 с.
13. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : У 3 т. / Редкол. : П. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1990–1991. – (Пам’ятки іст. думки України). – Текст укр. та рос. мовами. – Т. 1. – 592 с.
14. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : У 3 т. / Редкол. : П. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1990. – (Пам’ятки іст. думки України). – Текст укр. та рос. мовами. – Т. 2. – 560 с.
15. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Відп. ред. В. Смолій. – К. : Наукова думка, 1993. – 416 с.
16. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – [4-те вид.]. – К. : Критика, 2009. – 584 с.
17. Allen Douglas W. The Duel of Honor: Screening For Unobservable Social Capital / Douglas W. Allen, Clyde G. Reed // [Електронне джерело]. – Режим доступу до статті : www.researchgate.net/...Duel.../72e7e518b3bdab1b38.pdf
18. Shoemaker Robert B. The Taming of the Duel: Masculinity, Honour and Ritual Violence in London, 1660-1800 / Robert B. Shoemaker // The Historical Journal. – Cambridge University Press, 2002. – Vol. 3 (45). – Pp. 525-545.

УДК 161.2-2

ОБЩИРИ ТА ГЛИБИНИ «КОЗАЦЬКИХ ЖАРТІВ» ПЕТРА РЕБРА (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Козлов А.В., д. філол. н., професор

*Криворізький педагогічний інститут
ДВНЗ «Криворізький національний університет»*

У статті порушено не зовсім традиційну для гумористичних «жартів» проблему: глибини й обшири мислення автора і персонажів, а головне – асоціації читачів. І хоча тут розглянуто лише три з двадцяти книг поета, дослідник уже в них знайшов надмасштабне і надглибине бачення «світлих» і «темних» сторін і стосунків людей практично всіх наявних у нинішній Україні осіб і особистостей, соціумів і етносів, націй і народу, різних суспільних устроїв України і світу.

Ключові слова: жарти, гумор, мислення автора.

Козлов А.В. ОБЪЕМЫ И ГЛУБИНА «КОЗАЦКИХ ШУТОК» ПЕТРА РЕБРА / Криворожский педагогический институт ГВУЗ «Криворожский национальный университет».